

॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥

संस्कृत-

॥ द्वितीयपुस्तकम् ॥

जीवारामशर्मप्रणतिम् ।

चतुर्थोवृत्तो २००० स० १८६८ वि०

PUBLISHED BY

P. JIWARAM SHARMA
HEAD PUNDIT

Hindu Coronation School
Moradabad

PRINTED BY

Pundit Shunker dutt Sharma
AT THE DHARMA DIWAKER PRESS
MORADABAD

॥ ओ३म् ॥

संस्कृत द्वितीय पुस्तकम् ।

परेश शेषमीश्वरं रविप्रकाशकं विभुम् ।

अजं प्रजापतिं प्रभुं नमामि तं महेश्वरम् ॥ १ ॥

मया बुधानुयायिना परेशभक्तिधारिणा ।

इदं द्वितीयपुस्तकं विरच्यते विवेकदम् ॥ २ ॥

प्रथमः पाठः (१)

(पठ घातु के लट् लृट् लोट् और लुङ् लकारोंके रूप)

लट् लकार १

सः पठति-वह पढ़ता है ।

तौ पठतः-वे दोनों पढ़ते हैं ।

ते पठन्ति-वे पढ़ते हैं ।

त्वम् पठसि-तू पढ़ता है ।

युष्मद् पठथः-तुम दोनों

पढ़ते हो ।

लृट् लकार २

सः पठिष्यति-वह पढ़ेगा ।

तौ पठिष्यतः-वे दोनों पढ़ेंगे ।

ते पठिष्यन्ति-वे पढ़ेंगे ।

त्वम् पठिष्यसि-तू पढ़ेगा ।

युष्मद् पठिष्यथः-तुम दोनों

पढ़ेंगे ।

१ लट् वर्तमान । लृट् भविष्य, लोट् विधि और लुङ् शकार भूतकाल में होता है ।

यूयस् पठथ = तुम पढ़ते हो।
 अहम् पठामि = मैं पढ़ता हूँ।
 आवास् पठावः = हम दोनों
 पढ़ते हैं।

वयस् पठामः = हम पढ़ते हैं।

यूयस् पठिष्यथ = तुम पढ़ोगे
 अहम् पठिष्यामि = मैं पढ़ूँगा
 आवास् पठिष्यावः = हम
 दोनों पढ़ेंगे।

वयस् पठिष्यामः = हम पढ़ेंगे

लोड् लकार ३ ॥

सः पठतु = वह पढ़े
 तौ पठताम् = वे दोनों पढ़े

ते पठन्तु = वे पढ़ें

त्वम् पठ = तू पढ़

युवाम् पठतम् = तुम दोनों
 पढ़ो।

यूयस् पठत = तुम पढ़ो

अहम् पठानि = मैं पढ़ूँ

आवास् पठाव = हम दोनों
 पढ़ें

वयस् पठाम = हम पढ़ें

लुङ् लकार ४ ॥

सः, अपाठीत् = वह पढ़ा
 (या उसने पढ़ा या)

तौ, अपाठिष्टाम् = उन
 दोनों ने पढ़ा

ते अपाठिषुः = उन्होंने पढ़ा

त्वम् अपाठीः = तूने पढ़ा

युवाम्, अपाठिष्टम् = तुम
 दोनों ने पढ़ा

यूयस् अपाठिष्ट = तुमने पढ़ा

अहम् अपाठिषम् = मैंने पढ़ा

आवास्, अपाठिष्व = हम
 दोनों ने पढ़ा

वयस् अपाठिष्म, हमने पढ़ा

द्वितीयः पाठः (२)

प्रातः = सवेरा । शनैः = धीरे । न्यूनम् = कम ।

अधिकम् = बहुत । सायम् = शाम । रात्रिन्दिवम् = रातदिन । स्वयम् = खुद । वृथा = निरर्थक । मामि = आधा । नूनम् = निश्चय । कुतः = कहाँ से । यतः = जहाँ से, क्योंकि । तर्हि = तब । यर्हि = जब । कर्हि = कब । एतर्हि = अब । मसी = स्याही । पङ्कः = कीच । रूप्यकम्-रुपया । पणः = पैसा । आणकम् = आना । पादुका = खड़ाऊँ । मार्गः = रास्ता । विशदुम् = उलटा । वृष्टका-ईंट । घस्रः = दिन । निशा = रात्रि । प्रमादः = वेपरवाही । अभ्यासः = सहावरा । बाहुल्यम् = बहुता-यत । योग्यता = लियाकत । शैली = ढङ्ग ।

उदाहरणानि ।

किं यूयं प्रातः न पठथ ? = क्या तुम सुबहको नहीं पढ़ते । इदं सायं वदिष्यामि = यह शाम को कहूँगा । युवां रात्रिन्दिवं शायनमेव वाञ्छथः = तुम दोनों रात दिन सोना ही चाहते हो । तौ वृथा भूमिं खनतः = वे दोनों निरर्थक धरती खोदते हैं । यज्ञदत्तः मामि कार्यं करोति = यज्ञदत्त आधा काम करता है । नूनं यूयं मार्गं क्रीडिष्यथ = तुम निश्चयही रास्तेमें खेलोगे । युवां कुतः आगच्छथः तस्य स्थानस्य नाम वदतम् ॥ जिस स्थान से तुम दोनों आते हो उसका नाम लो ।

{ अधो लिखित वाक्यों की भाषा बनाओ }

अस्माकं समीपात्रे समी वरं नोअस्ति । अस्मिन् मार्गे पङ्क्तः अस्ति । तस्य समीपे पञ्चरूप्यकाणि सन्ति । एकेन पणेन किं भवति । इदं मम पुस्तकम् अष्टाणकानामस्ति । यूयं मां न जानीथ ?

{ अधो लिखित वाक्यों का संस्कृत बनाओ }

वह उलटा काम करता है । इस घर में कितनी ईंटें हैं ? तुमने आज अधिक भोजन किया है । तुम वहां क्या पढ़ोगे ? वहां जाकर तुमने क्या कहा ? । महाशय मैं क्या कहूं ? कह तू क्या कहता है ? हमारा नाती पढ़ेगा । तुम्हारा भान्जा कहाँ जाता है । क्या तुम्हारे पास किताब नहीं है ? रात्रि का काम रात्रि में ही करता हूं । तुम्हारी यह किताब अच्छी है ॥

तृतीयः पाठः (३)

गम्लृ--(धातु = जाना)

लट् १

स गच्छति = वह जाता है
आगच्छति = आता है ॥

लृट् २

स गमिष्यति = वह जायगा

लुङ् ४

स अगमत् = वह गया था
तौ, अगमताम् = वे दोनों
गये, थे ।

ते, अगमन् = वे गये थे

लोट् ३

स गच्छतु = वह जावे

त्वम्, अगमः = तू गयाथा
युष्मत् अगमतम् = तुम
दीनों गये थे—

यूयम् अगमत = तुम गयेथे
अहम् अगमम् = मैं गयाथा
आवाम् अगमाव—हम दो-
नों गये थे

वयम् अगमास—हम गयेथे

भू (धातु होना)

लट् १

स भवति—वह होता है

लृट् २

स भविष्यति—वह होगा

लोट् ३

स भवतु—वह होवे

लुङ् ४

स अभूत्—वह हुआ

तौ अभूताम्—वे दोनों हुये
ते अभूवन्—वे सब हुये

त्वम् अभूः—तू हुआ
युष्मत् अभूतम्—तुम दोनों
हुये—

यूयम् अभूत—तुम हुये
अहम् अभूवम्—मैं हुआ
आवाम् अभूव—हम दोनों
हुये—

वयम् अभूम—हम हुये ।

चतुर्थः पाठः (४)

वादी = मुद्दे । प्रतिवादी = मुद्दालय । प्राड्वि-
वाकं = वकील । न्यायालयः = कचहरी । लेखकः =
मोहरि । साक्षी = गवाह । साक्ष्यम् = गवाही । प्रति
भूः = जमिन । आवेदनपत्रम् = अर्जी । अभियोगः =
मुकदमा । न्यायाधीशः = मुन्सिफ । पत्रालयः = डांक
खाना । छात्रः = विद्यार्थी । छात्रालयः = बोर्डिंगहाऊस ।
शुक्लालय = चुङ्गीघराबन्दी = कैदी । कुमीदम् = ठयाज ।
चिकित्सालयः = शफाखाना । पुगीशालयः = वम्पुलिस
(पाखाना) नगरम् = शहर । नृशंसः = क्रूर । आय-
त्तम् = आधीन । समितिः = सभा । दण्डः = सजा ।
आतपः = धूप । ताम्बूलम् = पान । दुर्गः = किला ।
राष्ट्रम् = राज्य । भूपालः = राजा । प्रेक्षणम् = देखना ।

उदाहरणानि ।

सः, युष्माकं वादी गच्छति = वह तुम्हारा मुद्दे
जाता है । प्रतिवादी इदानीं प्राड्विवाकस्य गृहम्
अगमत् = मुद्दालय इस वक्त वकीलके घर पर गया है ।
अस्य न्यायालयस्य न्यायाधीशः कः अस्ति = इस कच-
हरी का मुंसिफ कौन है । अनेन साक्षिणा साक्ष्यवरं
न दत्तम् = इस गवाहने गवाही अच्छी नहीं दी । अस्य

लेखकस्य लेखो वरम् अस्ति = इस मुहरिरेका लेखअच्छा-
है । अस्मिन् राष्ट्रे दुःखं तु नास्ति = इस राज्य में
दुःख तो नहीं है । अस्ति तु = है तो ॥

(भाषा बनाओ)

इदम् आवेदनपत्रं कस्य अस्ति । अस्मिन् अग्नि-
योगे किं भविष्यति । अस्माकं छात्रालयस्य छात्राः
सन्ति । अस्य नगरस्य शुक्लालयः कुत्र अस्ति । अयं वन्दो
गच्छति । यूयं तं सोमदत्तं जानीथ ? । वयं नो जानीमः ।

पञ्चमः पाठः (५)

डुदाञ् (धातु देना)

लट् १

सः ददाति = वह देता है

लृट् २

सः दास्याति = वह देगा

लोट् ३

स ददातु = वह देवे

तौ दत्ताम् = वेदोनो देवे

ते ददतु = वे सब देवे

त्वम् देहि = तू दे

युवाम्-दत्तम् = तुमदोनोदो

लुङ् ४

सः, अदात् = उसने दिया था
तौ, अदाताम् = उनदोनो
ने दिया—

ते, अदुः = उन्होंने ने दिया
त्वम्, अदाः = तूने दिया
युवाम् अदातम् = तुम दो
नो ने दिया—

यूयम् अदात = तुमने दिया

यूयम्, दत्त = तुमदो
अहम्, ददानि—मैं दूँ
आवाम्, ददाव—हमदोनों
देवें—

वयम् ददाम—हम देवें

प्रच्छ (धातु पूछना)

लट् १

सः पृच्छति—वह पूछता है

लृट् २

सः प्रदधाति—वह पूछेगा

लोट् ३

सः पृच्छतु—वह पूछे

लुङ् ४

सः अप्राक्षीत्—उसने पूछा
तौ, आप्राष्टाम्—उन दोनों
ने पूछा—

अहम् अदाम्—मैंने दिया
आवाम् अदाव—हम दोनों
ने दिया—

वयम् अदाम—हमने दिया

ते, अप्राक्षुः—उन्होंने पूछा
त्वम्, अप्राक्षीः—तूने पूछा
युवाम्, अप्राष्टम्—तुमदोनों
ने पूछा—

यूयम् अप्राष्ट = तुमने पूछा
अहम् अप्राक्षम्—मैंने पूछा
आवाम् अप्रादव—हमदोनों
ने पूछा—

वयम्, अप्रादम—हमने पूछा

दृशिर् (धातु देखना)

लट् १

सः पश्यति—वह देखता है

लुङ् ४

सः अदर्शत्—उसने देखा था
तौ, अदर्शताम्—उन दोनों
ने देखा—

ते, अदर्शन्—उन्होंने देखा

लृट् २
सद्रूपति-वह देखेखा

लोट् ३
स पश्यतु-वह देखे

त्वम् अदर्शः-तूने देखा
युवाय् अदर्शतम्-तुम दो
नो ने देखा
यूयम् अदर्शत-तुमने देगा
अहम् अदर्शम्-मैंने देखा
आवाम् अदर्शाव-हम
दोनो ने देखा-
वयम् अदर्शान-हमने देखा

षष्ठः पाठः (६)

वर्जयित्वा = छोड़कर। आसित्वा = बैठकर। पृष्ट्वा =
पूछकर। स्पृष्ट्वा = छूकर। पठित्वा = पढ़के। पाठ
यित्वा = पढ़ाके। लिखित्वा, लेखित्वा = लिखकर।
शयित्वा = सोकर। लेखयित्वा = लिखाकर। कृत्वा =
करके। कारयित्वा = कराके। भुक्त्वा = खाकर। भोज-
यित्वा = खिलाकर। विदित्वा = जानकर। वेदयित्वा =
जनाकर। उदित्वा = कहकर। उषित्वा = बसकर। छि
त्वा = काटकर, तोड़कर। रुदित्वा = रोकर। मुषित्वा =
चुराकर। लूत्वा = काटकर। भित्वा = फाड़कर। पूत्वा =
पाक करके। दत्वा = देकर। दापयित्वा = दिलवाकर।
गृहीत्वा = पकड़कर। गत्वा = जाकर। गमयित्वा = भेज

कर । सुप्त्वा = सोकर । श्रुत्वा = सुनकर । मिलित्वा,
 मेलित्वा = मिलकर । मत्वा = मानकर । लीट्वा =
 घाटकर । पक्त्वा = पकाकर । मृत्वा = मरके । धृत्वा =
 धरके । नत्वा = प्रणाम करके । स्नात्वा = नहाकर ।
 पाचयित्वा = पकाकर । जग्ध्वा = खाकर । कर्त्त-
 यित्वा = कतर कर । नीत्वा = लेजाकर । भूत्वा =
 होकर ।

सप्तमः पाठः (७)

(उदाहरणानि)

यज्ञदत्तः पाठं पठित्वा लेखं च लिखित्वा आग-
 मिष्यति = यज्ञदत्त पाठ को पढ़ और लेखको लिखकर
 आवेगा । अहं पाठं पाठयित्वा लेखं च लेखयित्वा आ-
 गमम् = मैं पाठ को पढ़ा के और लेखको लिखवा के
 आया हूं । अहं तौ च तस्मै पारितोषिकं दापयित्वा
 गमिष्यामः = मैं और वे दोनों उसकेलिये इनाम दि-
 लवा कर आवेंगे । वस्त्राणि कर्त्तयित्वा तत्र गमिष्यामि
 = कपड़े कतर कर वहां जाऊंगा ।

भाषावनाओ ।

तस्य समाचारं विदित्वा किं भविष्यति । अहम्

अत्र उचिता किं पठानि । त्वं रुदित्वा एव नित्यम्,
आगच्छमि । सः किं कृत्वाभगन्तु । आवां कार्यं कार-
यित्वा गृहं गमिष्यावः । भुत्वा सत्त्वरम्, आगच्छ ।
तौ अहं च तान् मोअप्रादम ।

॥ संस्कृत बनाओ ॥

पाठ को पूछकर पढ़ । मेरा वचन सुनकेजा । उस
को मिलकर जल्दी आओ । कलम को पकड़कर लिख
मैं तुम्हारे पुस्तक लेकर जाऊँ । वह हमको इनाम
दिलाकरगया । वह लड़का प्रणामकरके जाता है । यह
दूध मैं पीलूँ । तुम क्या पूछतेहो । पकाकर देखूंगा ॥

अष्टमः पाठः (८)

डुकृञ् (धातुकरना)

लट् १

सः करोति-वह करता है

लृट् २

स करिष्यति-वह करेगा

लोट् ३

स करोतु-वह करे
तौ कुरुताम्-वे दोनोंकरें
ते कुर्वन्तु-वे करें
त्वम् कुरु-तू कर

लुङ् ४

सः अकार्षीत्-उमने
किया था
तौ, अकार्षताम्-उन दोनों
ने किया
ते, अकार्षुः-उन्होंनेकिया
त्वम् अकार्षीः-तूने किया
युवाम् अकार्षताम्-तुमदोनों
ने किया

युवाम् कुरुतम्—तुम दोनो
करो

युयम्, कुरुत—तुम करो
अहम् करवाणि—मैं करूँ
आवाम् करवाव—हमदोनो
करें

वयम् करवान—हम करें

यूयम् अकार्षे—तुमने किया
अहम् अकार्षम्—मैंने किया
आवाम् अकार्ष्व—हम
दोनो ने किया
वयम् अकार्ष्व—हमने किया

लिख (धातु लिखना)

लट् १

सः लिखति—वह लिखता है

लृट् २

स लेखिष्यति—वहलिखेगा

लोट् ३

सः लिखतु—वह लिखे ।

लुङ् ४

सःअलेखीत्—उसनेलिखा

पा (धातु पीना)

लट् १

सः पिबति—वह पीता है

लृट् २

सः पास्यति—वह पियेगा

लोट् ३

सः पिबतु—वह पिये

लुङ् ४

सः अपात्—उसनेपिया था
तौ, अपाताम्—उनदोनो
ने पिया ।

ते अपुः—उन्हो ने पिया ।

त्वम्, अपाः—तूने पिया ।

युवाम्, अपातम्—तुम

दोनों ने पिआ	आवाम् अपाव—हम दोनों
यूयम् अपात—तुमनेपिआ	ने पिआ ।
अहम् अपाम्—मैंने पिआ	वयम् अपाम—हमनेपिआ

नवमः पाठः (९)

स्नातुम् = स्नाने को । त्यक्तुम् = छोड़ने को ।
 पठितुम् = पढ़नेको । लेखितुम् = लिखनेको । प्रष्टुम् =
 पूछने को । द्रष्टुम् = देखने को । गन्तुम् = जानेको ।
 आगन्तुम् = आने को । स्मर्त्तुम् = यादकरने को ।
 शयितुम् = सोने को । जागरितुम् = जागने को । वि-
 ज्ञातुम् = जानने को । हसितुम् = हंसनेको । जेतुम् =
 जीतने को । पराजेतुम् = हारने को । मारयितुम् =
 मारने को । जीवितुम् = जीने को । सीवितुम् = सीने
 को । पाठयितुम् = पढ़ानेको । स्थातुम् = ठहरने को ।
 वृत्थातुम् = उठनेको । आसितुम् = बैठनेको । कर्त्तुम् =
 करने को । कारयितुम् = करानेको । दातुम् = देनेको ।
 दापयितुम् = दिलवाने को । दर्शयितुम् = दिखलवाने
 को । आह्वयितुम् = बुलवाने को । लेखयितुम् = लि-
 खवाने को । पाययितुम् = पिलवाने को । विक्रेतुम् =
 बेचनेको । क्रेतुम् = खरीदनेको । स्पृष्टुम् = छूनेको ॥

दशमः पाठः (१०)

उदाहरणानि ।

तौ स्नातुं तत्र गच्छताम् = वे दोनों वहाँ नहाने को जावें । अहं स्नात्वा किंकरवाणि = मैं नहाकर क्या कहूँ । तौ लेखं लेखितुं गच्छताम् = वे दोनों लेख को लिखने को जावें । ते तत्र किं प्रष्टुम् अगमन् = वे वहाँ क्या पूछने को गये थे । तौ शयितुं तत्र न गच्छताम् = वे दोनों वहाँ सोने को न जावें ॥ वयं स्थातुं वञ्छामः = हम बैठना चाहते हैं ॥

भाषा वनाओ ।

अहं पाठं स्मर्तुं गच्छामि । सः शयितुं तत्र गच्छतु । आवां जागर्तुं तत्र न गच्छाव । त्रयसीश्वरं विज्ञातुं पठामः । किं यूयम् अत्र हभितुमागमत् । तौ तान् जेतुं गमिष्यतः । किं यूयं तत्र पराजितुम् अगमत् । सः भारयितुम् अगमत् । युवां जीवितुं न वाञ्छयः । वयं व्याख्यानं दातुं मिच्छामः ॥

संस्कृत वनाओ ।

वहाँ पहुँचनेको कब जाओगे । क्या काम करानेको वहाँ जाते हो । लिखवाने को कौन जावेगा । तुम क्या जल पिओगे । हमने हम कुँप का पानी नहीं पिआ । तुमने वहाँ जाकर क्या किया । इस लड़केका घर कहाँ है । वह तुम्हारा पुस्तक देखता है ।

आङ्पूर्वकडुदाञ् (धातुलेना)

लट् १

सः आदत्ते-वह लेता है
तौ, आददाते-वे दोनों लेते हैं
ते, आददते-वे लेते हैं
त्वम् आदत्से-तू लेता है
युष्मद् आददाथे-तुम दोनों लेते हो ।

यूयम् आददध्वे-तुम लेते हो
अहम् आददे-मैं लेना हूँ
आवाम् आददहे-हम दोनों लेते हैं ।
वयम् आददामहे-हम लेते हैं

लृट् २

सः आदास्यते-वह लेगा
तौ, आदास्यते-वे दोनों लेंगे
ते, आदास्यन्ते-वे लेंगे
त्वम्, आदास्यते-तू लेगा
युष्मद् आदास्यथे-तुम दोनों लोगे ।
यूयम्, आदास्यध्वे-तुम लोगे ।

अहम् आदास्ये-मैं लूँगा
आवाम् आदास्यावहे-हम दोनों लेंगे ।

वयम् आदास्यामहे-हम लेंगे ।

लोट् ३

सः आदत्ताम्-वह लेवे
तौ आददाताम्-वे दोनों लें
ते, आददताम्-वे लें
त्वम् आदत्स्व-तू ले
युष्मद् आददाथाम्-तुम दोनों लो ।

यूयम् आददध्वम्-तुम लो
अहम् आददे-मैं लूँ
आवाम् आददावहे-हम दोनों लें
वयम् आददामहे-हम लें

लुङ् ४

सः, आदित-उसने लिया था
तौ, आदिषाताम्-उन दोनों ने लिया

लिया था ।
 ते, आदिषत-उन्हो ने
 लिया
 त्वम् आदिषा;-तूने लिया
 युवाम् आदिषायाम्-तुन
 दोनो ने लिया
 यूयम् आदिध्वम्-तुमने

लिया ।
 अहम् आदिषि-मैंने लिया
 आवाम् अदिध्वहि-हम
 दोनो न लिया
 वयम् आदिध्वहि-हमने
 लिया-

एकादशः पाठः (११)

सङ्कलनम् = जोड़ । ठयवकलनम् = बाकी । गुणनम्
 = गुणा जर्ब । भागः = भाग तकसीम । रेखागणितम्
 = उकलेदस ।

उदाहरणानि ।

सः तस्मात् किमादत्ते = वह उससे क्या लेता है
 अहम् मोदकान् आददे = मैं लड्डुओं को लेता हूँ ।
 दुष्टानां बालकानां समीपं नो गच्छत = दुष्ट लड़कों के
 पास न जाओ । प्रातरुत्थाय पूर्वमीश्वरं स्मरत = सुबु
 सठकर पहिले ईश्वरको याद करो । सः एव सर्वे उपा-
 सनीयः = वही सबको उपासना करने योग्य है । धर्म
 चर = धर्म कर । सत्यं वद = सच कहा । घस्त्रेशयनं
 नो कुरु = दिनमें नतसो ।

युष्मद्शब्द के रूप तीनों लि

हमें तुल्य ही होते हैं।

अ त्वम् = तू, तूने
युवाम् = तुम दो, तुम
(२) यूयम् = तुम, तुम ने

दोनों ने

त्वाम्, त्वा = तुझ
युवाम्, वाम् = तु
(२) युष्मान्, वः = त

दो
दोनों को

त्वया = तुझ से
युवाम्यम् =
(३) युष्माभिः =

मको

तेरे साथ तूने
तुम दोनों के, से, साथ
तुमने, से, तुम्हारे साथ

तुभ्यम्, ते
युवाम्याम्
युष्मस्यम्

= तेरे लिये

वाम् = तुम दोनों के लिये

त्वद्, त
युवा
युष्म

वः = तुम्हारे लिये

= तुझ से

वाम् = तुम दोनों से

त

ह त = तुम से

य

, ते = तेरा, रे री

युवयोः, वाम् = तुम दोनों का, के, की
युष्माकम्, वः = तुम्हारा, रे, री

अभिप्रेत

त्वयि = तुम में, पे, पर
 युवयोः = तुम दोनों में, पे पर
 युष्मासु = तुम में, पे, पर
 सम्बोधन नहीं होता—

अस्मद्शब्द के रूपतीनों लिङ्गों में तुल्यही होते हैं ।

कर्ता (१)

अहम् = मैं, मैंने
 आवाम् = हम दो, हम दोनों ने
 वयम् = हम, हमने

कर्म (२)

माम्, मा = मुझको
 आवाम्, नौ = हम दोनों को
 अस्मान्, नः = हमको

करण (३)

मया = मुझ से, मेरे द्वारा, मैंने
 आवाभ्याम् = हम दोनों ने, से
 अस्माभिः = हम ने, से, द्वारा

सम्प्रदान

मह्यम्, मे = मेरे लिये
 आवाभ्याम्, नौ = हम दोनोंके लिये
 अस्मभ्यम्, नः = हमारे लिये

अपादान

मद् त् = मुझ से
 आवाभ्याम् = हम दोनों से
 अस्मद्, त्-हम से

~~9th Nov 2021~~

(२१)

२७०

(२२)
३३, ४

२०३

समवाचक

मम, मे-मेरा, रे, री

आवयोः, नौ-हम दोनों का, के, की

अस्माकम्, नः-हमारा, रे, री

अधिकरण (७)

मयि मुक्त में, पै, पर

आवयोः = हम दोनों में, पै, पर

अस्मासु = हम में, पै, पर

सम्बोधन नहीं होता

द्वादशः पाठः (१२)

तद् शब्द पुल्लिङ्गके रूप ।

कर्ता (१)

सः = वह, या उसने

तौ = वे दोनों, उन दोनों ने

ते = वे, उन्होंने ने

कर्त्ता (२)

तम् = उसको

तौ = उन दोनों को

तान् = उन (सब) को

करण (३)

तेन = उसने, से, के साथ

ताभ्याम् = उन दोनों ने, से के साथ

तैः = उन्होंने ने, से, के साथ

पुस्तकाल

गुरुकुल कांगड़ी

तस्मै = उस के लिये

ताभ्याम् = उन दोनों के लिये

तेभ्यः = उनके लिये

तस्मात्, इ = उस से

ताभ्याम् = उन दोनों से

तेभ्यः = उन से

तस्य = उस का, के, की

तयोः = उन दोनों का, के, की

तेषाम् = उनका, के, की

तस्मिन् = उस में, पै, पर

तयोः = उन दोनों में पै, पर

तेषु = उन में, पै, पर

सम्बोधन नहीं होता

यद् और किम् शब्दों के रूपभी

इसी प्रकार होते हैं। जैसे यः = जो। यौ = जो-दोनों।

ये = जो (सब)। कः = कौन। कौ = कौन दोनों।

के = कौन (सब)। किम् = किस को इत्यादि ॥

आठवम् = सूखता। शिक्षा = ताछीन। परीक्षा = इन्तिहान। उत्तीर्णम् = पास। शिक्षितः = ताछीन

याफूता । शिशुः = लड़का । शिशुत्वम् = लड़कपन ।
 किमर्थम् = किस लिये । सत्रा = साथ । गर्वः = अह-
 ड्कार । यात्रा = सफर । पातकम् = पाप । अवसरः =
 मौका । न्यायः = इन्साफ । उचितम् = मुनासिव ।
 पिपासुः = प्यासा । भुभुसुः = भूखा । अनुकूलम् =
 सुआफिक । प्रतिकूलम् = बखिलाफ । मधुरम् = मीठा ।
 क्षारम् = खारी । कटुकम् = कहुआ । उपायः = तद-
 वीर । अवश्यम् = जरूर । आवश्यकता = जरूरत ।
 शय्या = खाट । जम्बीरः = नीबू । बदरम् = बेर =
 नारिकेलः = नारियल । क्रमुकः = सुपारी । विवादः
 = झगड़ा । वारिदः = बादल ।

त्रयोदशः पाठः (१३)

मन (धातु मानना)

लट् १

सः मन्यते = वह मानता है
 तौ मन्येते = वे दोनों मानते हैं
 ते मन्यन्ते = वे मानते हैं ।
 त्वम् मन्यसे = तू मानता है
 युवाम् मन्येथ = तुम दोनों

मानते हो

यूयम् मन्यध्वे = तुम मा-
 नते हो ।

अहम् मन्ये = मैं मानता हूँ
 आषाम् मन्यावहे = हम ।
 दोनों मानते हैं

वयम् अन्यामहे = हम
मानते हैं

लृट् २

सः संस्यते = वह मानेगा
तौ संस्येते = वे दोनों मा-
नगे ।

ते संस्यन्ते = वे मानेंगे ।

त्वम् संस्यसे = तू मानेगा

युष्मद् संस्येथे = तुम दोनों
मानोगे

यूयम् संस्यध्वे = तुम मा-
नोगे

अहम् संस्ये = मैं मानूंगा

आवाम् संस्यावहे = हम
दोनों मानेंगे ।

वयम् संस्यामहे = हम मानेंगे

लोट् लकार ३॥

सः मन्यताम् = वह माने

तौ मन्येताम् = वे दोनों
मानें ।

ते मन्यन्ताम् = वे मानें

त्वम् मन्यस्व = तू मान ।

युष्मद् मन्येषाम् = तुम
दोनों मानो

यूयम् मन्यध्वम् = तुम मानो
अहम् मन्ये = मैं मानूँ ।

आवाप्समन्यावहेहमदोनोंमानें
वयं मन्यामहे = हममानें

लुङ् ४

सः अमंसत = उसने माना
(जाना)

तौ, असंसाताम् = उन
दोनों ने माना ।

ते असंसत = उन्होंनेमाना

त्वम् अमंस्थाः = तूनेमाना

युष्मद्, असंसाथाम् = तुम
दोनों ने माना

यूयम्, अमन्ध्वम् = तुमने
माना ।

अहम् असंसि = मैंनेमाना

आवाम् असंस्पहि = हम
दोनों ने माना ।

वयम्, असंस्पहि = हमने
माना ।

(भाषा बनाओ)

किमिदं तेषां शाठ्यं नो अस्ति । अस्मिन्देशे की-
दृशी शिक्षाऽस्ति । युष्माकं परीक्षा कस्मिन्मासे भवि-
ष्यति । अस्मिन् नगरे शिक्षिता न निवसन्ति । अयंकस्य
शिशुः मार्गं क्रीडति । युष्माकं शिशुत्वम्, इदानीम् अपि
नोअगमत् । युष्माकम् उपदेशं मन्ये ।

चतुर्दशः पाठः (१४)

संस्कृत बनाओ ।

किस लिये तुम वहां जाते हो, तुम दोनों उलटा
ही काम करते हो । मैं किसके साथ वहां जाऊं । वे
मुझ पर अहंकार क्यों करते हैं । तुमने यह बड़ा सफर
किया । पापो के पास मत जाओ । यह इन्साफ़ उन्हीं
ने अच्छा किया । क्या वह भूखा है । मैं प्यासा हूं ।
पढ़ने को कब जाओगे । क्या इस कुये का पानी कड़ुआ
है जिससे कि आप नहीं पीते । यह दावात कैसी है ।

उदाहरणानि ।

किं तस्य कथनं यूयं अनुकूलं नो मन्यध्वे = तुम
उसका कहना अनुकूल नहीं मानते । वयं सर्वं प्रतिकूलं

मन्यामहे =

दुग्धं वरम्

जलं क

पीते ?

यदि

अ

१

इमं सब सलटा ही मानते हैं, अस्य पान्नस्य

अस्ति = इस वरतन का दूध अच्छा है । सारं

पुरुषाः पिबन्ति = खारा पानी कायर लोग

१। उपायं यदि जानासि सत्वरं वद मा चिरम् =

तू तदवीर जानता है तो शीघ्र कह देरी मतकर।

अथमेव भोक्तव्यं कृतं कर्म शुभाऽशुभम्-अच्छे और

पुरे कामों का नतीजा जरूर ही मिलता है, प्रातः

सायं ईश्वरस्याऽऽवश्यमेव वन्दना कर्तव्या = सुबहशाम

ईश्वर की अवश्य ही स्तुति करनी चाहिये । अहम् अस्या

वार्त्तायाः प्रतिज्ञां करोमि-मैं इस बात की प्रतिज्ञा

करता हूँ । भो दुर्मेते ! किं वदसि—अरे मूर्ख क्या

कहता है

पञ्चदशः पाठः (१५)

हेयम् = छोड़ना चाहिये । पेयम्-पीना चाहिये ।

देयम् = देना चा० । लेयम् = लेना चा० । मेयम् = तो-

लना चा० । स्थेयम् = ठहरना चा० । ज्ञेयम् = जानना

चा० गेयम् = गाना चा० आख्येयम् = कहना चा० ॥

क्रेयम् = खरीदना चा० । नेयम् = लेजाना चा० । उ-

त्पातठ्यम् = उठाना चा० । विक्रीयम् = बेचना चा० ।
 कर्त्तव्यम् = करना चा० । धर्त्तव्यम् = धरना चा० ।
 स्मर्त्तव्यम् = यादकरनाचा० । गन्तव्यम् = जानाचा० ।
 आगन्तव्यम् = आना चा० । स्थातव्यम् = ठेहरना
 चाहिये ॥

(भवतु आपशब्द के रूप)

कृता	भवान् = आप, ने
(१)	भवन्तौ = आप दोनों, ने
	भवन्तः = आप सब ने
कर्म	भवन्तम् = आप को
(२)	भवन्तौ = आप दोनों को
	भवतः = आप सब को
करण	भवता = आपने, मे के द्वारा
(३)	भवद्भ्याम् = आप दोनों ने, मे
	भवद्भिः = आप सबने, मे
सम्प्रदान	भवमे = आप के लिये
	भवद्भ्याम् = आप दोनों के लिये
(४)	भवद्भ्यः = आप सब के लिये

अपादान ५
सम्बन्ध ६
अधिकरण ७
सम्बोधन ८

भवतः = आप से

भवद्भ्याम् = आप दोनों से

भवद्भ्यः = आप सब से

भवतः = आपका, के, की

भवतोः = आप दोनों का के, की

भवताम् = आप सब का, के, की

भवति = आप में, पै, पर

भवतोः = आप दोनों में, पै, पर

भवत्सु = आप सब में, पै, पर

भो भवन् = हे आप

भो भवन्ती ! हे आप दोनों

भो भवन्तः ! हे आप सब

षोडशः पाठः (१६)

+ अत्रत्यम् = यहां का के, की । तत्रत्यम् = वहां का के, की । कुत्रत्यम् = कहां का, के, की । यत्रत्यम् = जहां का, के, की । यत्र तत्र = जहां तहां । एकत्र =

+ पुल्लिङ्ग में अत्रत्यः स्त्रीलिङ्ग में अत्रत्या और नपुंसक लिङ्ग में अत्रत्यम् इसी प्रकार कुत्रत्यादि समझो ।

एक जगह । शनैः = धीरे । द्विधा = दो प्रकार से ।
 त्रिधा = तीन प्रकार से । सर्वथा = सब तरह से । स-
 कृत् = एक बार । शकृत् = मल (विष्ठा) । वधिरः =
 बहिरा । अन्यः = सूरदास । काणः = एक नेत्र वाला ।
 विग्रः = नकटा । प्रतीक्षा = इन्तिजार । अपराधः =
 दोष (कसूर) प्रत्यक्षम् = रोज़बरोज़ । ऋते = बिना,
 सिवाय । अवकरः = कूड़ा । उत्तमर्णः = कर्जा देनेवाला ।
 अधमर्णः = कर्जा लेनेवाला । द्वारम् = दरवाजा । दानम्
 = देना । आदानम् = लेना । गमनम् = जाना । आगम-
 नम् = आना । अभिनयः = नकल । धनिकः = धनी ॥

उदाहरणानि ॥

अत्रत्याः पुरुषा भवन्तम् आहूयन्ति = यहां के
 पुरुष आपको बुलाते हैं । तत्रत्याबालिकाः किंपठन्ति
 भवन्तो जानन्ति = यहां की लड़कियां क्या पढ़ती हैं
 क्या आप जानते हैं । कुत्रत्यमिदं पुस्तकं किं भवान्
 जानाति । कहाँ का यह पुस्तक है क्या आप जानता है ।

सोऽन्धोवधिरस्य समीपं शनैः शनैः व्रजति = वह
 अंधा बहिरा के पास धीरे २ जाता है । अस्यकाणस्य
 कोऽपराधोस्ति = इस काने का क्या अपराध है । शी-
 तलं जलं भवतो घटस्य नास्ति = ठण्डा पानी आपके

घड़े का नहीं है । किंमवता विग्रस्याऽन्वेषणं कृतम्-क्या आपने नकटे की खोज की । सप्तवतः प्रतीक्षां करोति = वह आप का इन्तिज़ार करता है । प्रत्यहं स त्वयि दृष्टं करोति = वह तुझ पर रोज ही जुर्माना करता है । भवतां द्वारे अवकरस्य निष्करोस्ति = आप के द्वार पर कूड़े का समूह है । इदं कस्य गृहस्य द्वारमस्ति = यह किस के घर का दरवाजा है ॥

स्था (धातु-ठहरना)

लोट् १

सः तिष्ठति-वह ठहरता है

लृट् २

सः स्थास्यति-वह ठहरेगा

लोट् ३

सः तिष्ठतु-वह ठहरे

लुङ् ४

सः अस्थात् वह ठहराया
तौ, अस्थाताम्-वे दोनों
ठहरे थे ।

ते, अस्थुः-वे ठहरे थे

त्वम्, अस्थाः-तू ठहराया

युष्मद् अस्थातम्-तुम दोनों
ठहरे थे ।

यूयम् अस्थात-तुम ठहरे थे

अहम् अस्थाम्-मैं ठहराया

आवाम् अस्थाव-हम दोनों
ठहरे थे ।

वयम्, अस्थान-हम ठहरे थे

शीङ् (धातु-सोना)

लट् १

सः शिंते-वह सोता है ।
 तौ शयाते-वह दोनों
 सोते हैं
 ते शिरते-वे सोते हैं
 त्वम् शिषे-तू सोता है
 युवाम् शयाथे-तुम दोनों
 सोते हो
 यूयम् शिष्वे-तुम सोते हो
 अहम् शये-मैं सोता हूँ ।
 आवाम् शिवहे-हम दोनों
 सोते हैं
 वयम् शिमहे-हम सोते हैं ।

लृट् २

सः शयिष्यते = वह सोवेगा
 तौ शयिष्येते = वह दोनों
 सोवेंगे ।
 ते शयिष्यते = वे सोवेंगे ।

लोट् ३

सः शिताम्-वह सोवे
 तौ शयाताम्-वेदोनों सोवें
 ते शिरताम्-वे सोवें ।
 त्वम् शिष्व-तू सो ।
 युवाम् शयाथाम्-तुम
 दोनों सोवो ।
 यूयम् शिष्वम्-तुम सोवो
 अहम् = शयै-मैं सोऊँ ।
 आवाम् शयावहे = हमदोनों
 वयम् शयामहे = हमसोवें

लुङ् ४

सः अशयिष्य = वह सोयाथा
 तौ, अशयिषाताम् = वेदो
 नों सोये, थे ।
 ते अशयिषत = वे सोये ।
 त्वम्, अशयिष्ठाः = तू सोया
 युवाम् अशयिषाथाम् ॥

त्वम् शयिष्यसे = तू सोवोगे ।
 युवाम् शयिष्यथे = तुम
 दोनों सोवोगे ।
 यूयम् शयिष्यध्वे = तुम
 सोवोगे ।
 अहम् शयिष्ये-मैं सोऊंगा
 आवाम् शयिष्यावहे = हम
 दोनों सोवेंगे ।
 वयम् शयिष्यामहे = हम
 सोवेंगे ।

तुम दोनों सोये ।
 यूयम् अशयिद्वम् = तुम
 सोये ।
 अहम् अशयिवि = मैं सोया
 था ।
 आवाम् अशयिद्वहि =
 हम दोनों सोये ।
 वयम् अशयिद्वहि = हम
 सोये ।

सप्तदशः पाठः (१७)

श्रु (धातु सुनना)

लट् १

सः शृणोति = वह सुनता है
 तीशृणुतः = वे दोनों सुनते हैं
 तेशृण्वन्ति = वे सुनते हैं ।
 त्वं शृणोषि = तू सुनता है
 युवां, शृणुथः = तुम दोनों
 सुनते हो ।

यूयं शृणुथ = तुम सुनते हो
 अहं शृणोमि = मैं सुनता हूँ
 आवाम् शृण्वः, शृणुवः = हम
 दोनों सुनते हैं ।
 वयं शृणमः, शृणुमः = हम
 सुनते हैं ।

लृट् २

सः श्रोष्यति = वह सुनेगा

तौ श्रोष्यतः = वेदोनों सुनेगे
 ते श्रोष्यन्ति-वे सुनेगे
 त्वं श्रोष्यसि-तू सुनेगा
 युवां श्रोष्यथः-तुम दोनों
 सुनेगे ।

यूयं श्रोष्यथ-तुम सुनेगे
 अहं श्रोष्यामि-मैं सुनूंगा
 आवां श्रोष्यावः-हम दोनों
 सुनेगे ।

वयं श्रोष्यामः-हम सुनेगे ।

लोट ३

सः शृणोतु-वह सुने ।
 तौ शृणुताम्-वेदोनों सुने
 ते शृण्वन्तु-वे सुने
 त्वं शृणु-तू सुन ।
 युवाम् शृणुतम्-तुम दोनों
 सुनो ।

यूयं शृणुत-तुम सुनो

अहं शृण्वामि-मैं सुनूँ
 आवां शृणवाव-हम दोनों
 सुने ।

वयं शृण्वाम-हम सुने

लुङ् ४

स अश्रीषीत्-उसने सुनाया
 तौ, अश्रीष्टम्-उन दोनों
 ने सुनाया ।

ते अश्रीषुः-उन्होंने सुनाया
 त्वं अश्रीषीः-तूने सुनाया
 युवाम्, अश्रीष्टम् तुमदोनों
 ने सुनाया ।

यूयम् अश्रीष्ट-तुमने सुनाया
 अहम् अश्रीषम्-मैंने सुनाया
 आवाम् अश्रीष्व-हमदोनों
 ने सुनाया ।

वयम् अश्रीषम-हमने सुना

ज्ञा (धातु-जानना)

લટ્ ૧

સઃ જાનાતિ-વહ જાનતાઐ

લટ્ ૨

સઃ જ્ઞાસ્યતિ-વહ જાનેગા

લોટ્ ૩

સઃ જાનાતુ-વહ જાને
તૌ જાનીતામ્-વે દોનોં
જાનેં

તે જાનન્તુ-વેજાનેં
ત્વં જાનીહિ-તુ જાન
યુવાંજાનીતમ્-તુમદોનોંજાનો
યૂયં જાનીત-તુમ જાનો
અહં જાનામિ-મૈં જાનૂં
આવાં જાનીવ-હમ દોનોં
જાનેં ।

વયં જાનીમ-હમ જાનેં

લુટ્

સઃ અજ્ઞાસીર્-ઉસનેજાનાયા
તૌ અજ્ઞામિષ્ટામ્-ઉનદોનોં
ને જોના યા ।

તે, અજ્ઞાસિષુઃ-ઉન્હોં ને
જાના યા ।

ત્વમ્ અજ્ઞાસીઃ-તૂને
જાના યો

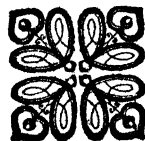
યુવામ્ અજ્ઞાસિષ્ટમ્-તુમ
દોનોં ને જાના યા,

યૂયમ્ અજ્ઞાસિષ્ટ-તુમ ને
જાના યા,

અહમ્, અજ્ઞાસિષમ્-મૈંને
જાના યા ।

આવામ્ અજ્ઞાસિષ્વ-હમ
દોનોં ને જાના યા,

વયમ્ અજ્ઞાસિષ્મ-હમને
જાના યા ।

अष्टादशः पाठः (१८)

हन् (धातु-मारना)

लट् ।

सः हन्ति—वह मारता है।
तौ हतः—वे दोनों मारते हैं।
तेजन्ति—वे मारते हैं।
त्वं हंसि—तू मारता है।
युवां हयः—तुम दोनों मारते हो।

यूयं हय—तुम मारते हो।
अहं हन्मि—मैं मारता हूँ।
आवां हन्वः—हम दोनों मारते हैं।

अयं हन्मः—हम (सब) मारते हैं।

लृट् ।

सः हनिष्यति—वह मारिगा।

लोट् ।

सः हन्तु = वह मारे।
तौ हताम्—वे दोनों मारें।
ते प्रन्तु—वे मारें।
त्वं जहि—तू मार

युवां हतम्—तुमदोनों मारो।
यूयं हत—तुम मारो।
अहं हनानि—मैं मारूँ।
आवां हनाव—हम दोनों मारें।

अयं हनाम—हम मारें।

लुङ् ।

सः अवधीत्—उसने माराया।
तौ अवधिष्टाम्—उनदोनों ने मारा या,
ते, अवधिषुः—उन्होंने ने मारा या।

त्वम् अवधीः—तूने मारा।
युवाम् अवधिष्टम्—तुम दोनों ने माराया।

यूयम् अवधिष्ट—तुमने मारा।

अहम् अवधिषम्—मैंने मारा।

आवाम् अवधिष्व-हम
दीनों ने मारा ।

वयम्, अवधिष्व-हमने
मारा ।

संशयः = शक । चरणः = पग । कालः = समय ।
चापः = धनुष । छागः = बकरा । भागः = हिस्सा ।
शाखा = डाली । कारणम् = सबब । शासनम् = हुकम ।
जागरणम् = जागना । नियमः = कायदा । शीतम् =
जाड़ा । उष्णम् = गर्मी । पदवी = ओहदा । कुशलम् =
आनन्द । धूमः = धुआं । कशः = दुबला । दृढः = मज-
बूत । केशः = बाल । केवलम् = अकेला । लोचनम् =
नेत्र । मलिनम् = मलीन । पवित्रम् = साफ़ । निधिः =
खजाना । पठनम् = पढ़ना । उपधानम् = तकिया । व-
स्त्रम् = कपड़ा । ओत्रम् = कान । निधनम् = मौत ॥

भाषा बनाओ ।

अवतः कथने संशयो नास्ति । तस्यच्छागस्यचरणा
मलिनाः सन्ति । कस्मिन् कालेऽस्माकं गृहभागनिष्पत्तिः ।
तस्मिन् दुर्घे तेषामपि भागोऽस्ति अस्य वृक्षस्य शा-
खायां शुका निवसन्ति । सः कस्मात् कारणात् शासनं
नो मन्यते । युष्माभिः कथं जागरणं कृतम् । अस्यच्छा-
त्रालयस्य के नियमाः सन्ति । मम समीपे शीतकालस्य
वस्त्राणि न सन्ति । मम मातुलस्य अयं पुत्रः अस्ति ॥

नि पूर्वक सिधु (धातु) निषेध करना ।

लट् १

सः निषेधति = वह मने करता है ।

लृट् २

सः निषेधिष्यति = वह मने करेगा ।

लोट् ३

सः निषेधतु = वह मने करे ।

लुङ् ४

सः न्यषेधीत् = उसने मने किया था ।

तौ न्यषेधिष्टम् = उन दोनों ने मने किया था ।

ते न्यषेधिषुः = उन्होंने ने मने किया था ।

त्वं न्यषेधीः = तूने मने किया था

युष्मां न्यषेधिष्टम् = तुम दोनों ने मने किया था ।

यूयं न्यषेधिष्ट = तुमने मने किया था ।

अहं न्यषेधिषम् = मैंने मने किया था ।

आवौ न्यषेधिष्व = हम दोनों ने मने किया था ।

वयं न्यषेधिष्म = हमने मने किया था ॥

एकोनविंशः पाठः (१९)

प्रक्षाल्य-धोकर । प्रलिप्य-लीपकर । निपत्य-

गिरकर । निपात्य-गिराकर । संचित्य-सोचकर । वीक्ष्य =

देखकर । उरुक्षिप्य = ऊपरको फेंककर । उद्यम्य = उठा-

कर । प्रसार्य-फैलाकर । अधीत्य = पढ़कर । आकृष्य =

खींचकर । प्रविश्य-घुसकर । नियम्य-कायदे में ला-

कर । निरीक्ष्य-देखकर । अवलित्य-चाटकर । अभि-
 धाय-कहकर । प्रसह्य-बल से । निषेध्य-मनेकरके ।
 अन्विष्य-ढूँढ़कर । आरुह्य-चढ़कर । निवेद्य-निवेदन
 करके । विमृष्य-शोचकर । प्रक्षिप्य-हालकर । समुपेत्य
 = पासमें जाकर । विधाय-करके । निधाय-रखकर ।
 अवधार्य-निश्चयकरके । सम्प्राप्त्य-आकर । नियुज्य =
 नियुक्त करके । विहाय-छोड़कर । विज्ञाय-जानकर ।
 आसाद्य-प्राप्त होकर । उत्तीर्य-निकल (परस हो)
 कर । अग्रहस्य-हंसहर । आहूय-बुलाकर । समानीय
 = लाकर । निवृत्य-छीटकर । अवतीर्य-उतर कर ।
 विस्फुर्य-फैलाकर ॥

उदाहरणानि ।

सः तान् बालकान् पठनेन कथं निषेधति = वह
 उन लड़कोंको पढ़ने से क्यों मने करता है । वयं तमा-
 हूय निषेधिष्यामः-हम उसको बुलाकर मने करदेंगे ।
 तं समुपेत्य न्ययेधिष्ट-तुमने उसके पास जाकर मने किया ।
 गृहपृष्ठमारुह्य निषेधानि-छतपर चढ़कर मने करदूँ ।
 अन्वेष्य सत्वरमानय-ढूँढ़कर जल्द ला । अहमग्रमारु-
 ह्याद्य तत्र गच्छानि-मैं घोड़ेपर चढ़कर आज वहाँजाऊँ ।
 सर्वाणि कार्याणि विमृष्य कुरुत-सब कामों को शो-
 चकर करो । निवृत्यागच्छामि-छीटकर आता हूँ ।
 इदं कार्यं वरं नास्ति-यह काम अच्छा नहीं है ॥

भाषा बनाओ ।

सः कस्यच्छत्रं प्रक्षिप्यागमत् । यूयं किं विधाय
अत्र आगमत् । अत्र समागत्य किं करिष्यन्ति भवन्तः ।
तं तत्र नियुज्य तत् कार्यम् आदत्ताम् । पठनं विहाय
सः किम् अकार्षीत् । दाडिमानि सन्ति न वा ? । दा-
डिमानां किं भविष्यति । वयं खादिष्यामः ॥

संस्कृत बनाओ ।

मैंने धर्म जानकर इस काम को किया था । दुःख
से निकलकर सुख में रहो । तुम उसकी हंसी करनेको
जाते हो । चन्द्रदत्त को बुलाकर क्या करोगे । वह क्या
कहकर गया । क्या मैं लौटकर वहाँ जाऊँ । घोंढ़े से
उतरकर क्या करूँ । संस्कृत बोलो । ईश्वरका ध्यानकरो ।

विंशः पाठः (२०)

प्रातिभाठ्यम्-जमानत । निक्षेपः-धरोहर । फलम् =
नतीजा । काञ्चनम्-सोना । पिशुनता = चुगली । नञ्चता-
मुलामियत । विक्रमः-बहादुरी । गुह्यम्-छिपा हुआ ।
भग्नम्-फूटा हुआ । खल्वाटः, गज्जा । प्रत्यक्षम्-जाहिर ।
रम्यम्-सुन्दर । पक्षपातः-ताबुज । अभिप्रायः = मतलब ।
तलप्रहारः-चपेटा । लुठनम् । लुटना । बुक्कनम्-भूकना ।
चिह्निका-भील । भूषा-सजावट । विनिमयः-बदला ।

स्कन्दनम्-कूदना । मोदनम्-खुशहीना । एजनम्-का-
पना । क्रीडनम्-खेलना । लम्बनम्-लटकना । रेभनम्-
रेंकना । ठीवनम्-थूकना । पेषणम्-पीसना । स्पन्द-
नम्-चूना, बहना । वैचित्र्यम्-अजीबपना । सम्पर्कः-
मेल । आसः-डर ॥

भाषा बनाओ

अयं युष्माकं प्रातिभाठयं कर्तुं नो वाञ्छामः । अयं
विक्रमस्य कार्यं कृत्वा आनन्देन तिष्ठति । अस्य न स्र-
तायाः फलं वरं भविष्यति । कूपेकस्य नरस्य काञ्चनस्य
घटोऽस्ति । इयं त्वदीया पिशुनता वरं नास्ति । न स्र-
तया संसारे मनुष्यस्य महती प्रतिष्ठा भवति । विक्रम
सिंहस्य विक्रमस्य वातां कुर्वन्ति । तावकमिदं गुह्यं कार्यं
तैर्हृष्टम् । खल्वाटाय परमात्मानखानि मोददाति ।

संस्कृत बनाओ

तुम्हारी फूटी आंखका मैं इलाज करूंगा । इसके
लेख मैं क्या देखूँ । यह पक्षपात की बात है कि आप
मेरी बात को नहीं सुनते । यह तो कहिये कि आप
का इस से क्या मतलब है । उस लड़के के मुँहपर उस
ने एक चपेटा लगाया । खेल में कब जाओगे मैं भी
चलना चाहता हूँ । दुष्टों के साथ मेल अच्छा नहीं ॥

एकविंशः पाठः (२१)

रोकम् = नकद। समीचीनम् = यथार्थ। आरोग्यम्--
 तन्दुरुस्ती। गौरवम् = इज्जत। पटलम् = छत। पार-
 सीकः = पारसदेशस्थ। पावकः = अग्नि। पीवरम् =
 मोटा। प्रणामः = आदाव, नमस्कृति। प्रतारणम् = ठ-
 गना। विक्षिप्तः = पागल। संरुप्तः = क्रोधासतीर्थः--
 इमं नकतव। मस्तिष्कम् = दिमाग। आखेटः = शि-
 कार। पञ्चत्वम् = नीत। प्रच्छन्नम् = पूंछना। महिषः =
 भैंसा। वर्णाङ्का = लेखनी। प्रस्तावः = तजवीज। प्रवि-
 ष्टम् = पेश। विषयः = मज्मून। अनुमोदनम् = ताईद।
 प्रत्याख्यानम् = तरदीद। निर्वाहः = गुजारा। विवशः
 = लाचार। निष्फलम् = बेमतलब। शुक्लम् = सफेद।
 नीलम्-नीला। पीतम्-पीला। हरितम्-हरा। कपि-
 शम्-कपासी। रक्तम् = लाल। माज्जनी-झाडू। जनकः
 = पिता। स्मृतिः = याददास्त। विस्मृतिः-भूल।
 वृषलः = नीच। उर्वरा = ज़रखेज्जमीन। अवीजा-
 किसनिस। सेवम् = सेव। अमृतफलम् = नासपाती।
 दीपस्थितिः = दीवट। सृगपा = शिकार।

भाषा बनाओ।

मया तस्मै पटकाराय रोकं रूपकं दत्तम्। गौर-
 वाय सर्वे प्रयत्नं कुर्वन्ति। अस्य गृहस्य पटले सर्पस्य

आसो नास्ति । पारसीकान् नृपान् जेतुं रघुरगमत् ।
अस्यपीवरस्य प्रतारणं किम् । यूयं विक्षिप्ताःस्य येन
चेत्थं वदथ । प्रणामाय आगतोऽस्मि । सः नृपः पशुत्व
मगमत् । अयं वैश्यः कीदृशः पीवरः अस्ति ॥

संस्कृत बनावो ।

क्या उनके मुकद्दमे का आज फैसला नहीं हुआ । यह
तुम्हारा कहना क्यों सच है इस में सबूत की जरूरत
है । तुम्हारा दिमाग ठीक नहीं है इस लिये उलटें काम
करते हो । दशवें प्रस्ताव में क्या २ विषय थे । मैंने
आप के इस कथन को ताईद करता हूँ ॥

-----०-----

सेवा-तावेदारी । पथिकः-रास्तेगीर । समर्थः-
लायकक । मैत्री-दोस्ती । अशनम्-खाना । पानम्-
पीना । पूर्तिः-पूरापन । सङ्कल्पः-इरादा । विकल्पः =
सन्देह । कल्पना-फर्ज । मनोरथः-उम्मेद । प्रतौली-
गली । मात्सर्यम् = इमद । मानिकम्-महीनेका । पलाय
नम् = भागना । प्रतिवासः-पड़ोस । नैसर्गिकम् = कुदर
ती । नैमित्तिकम् = सबबसे । औदार्यम्-फैयाज़ी । विशदः-
विमल, साफ़ । विस्मितम् = हैरान । लोष्टम्-ढेला ।
सठयम्-बांधा । अपसठयम्-दायां । नग्नः-नंगा । दृढ-
बीजम्-असरुद । खिङ्कितः-लोमड़ी । इन्द्रियम्-इवांस ॥

भाषा बनाओ ।

मार्गे अशनंवरं न भवति । त्वं सेवां कर्तुं न जानासि ।
अहं प्रयत्नम् अकार्यं तत्र मनोरथस्य पूर्त्तिर्नोभभूत् ।
अत्र भवता विकल्पो न कार्यः । कल्पनया कार्यं न भ-
विष्यति । धर्मस्य कार्याणि बालकैः कर्तव्यानि ॥

संस्कृत बनाओ ।

यह गली कहां जाती है । इसद करना अच्छा
नहीं है । एक मासिक पत्र मेरे पास आता है । भा-
गना किसका काम है । ईश्वर आपके इरादे को पूरा
करे । हमारा पड़ोस इस समय अच्छा नहीं है । ला-
मड़ी है । ईश्वर दयालु और न्याय कारी है ॥

द्वाविंशः पाठः (२२)

आशकः—खानेवाला । आलोचकः = देखनेवाला ।
अर्चकः = पूजा करनेवाला । पाठकः = पढ़नेवाला । क्री-
टकः = खेलनेवाला । लम्बकः = लटकनेवाला । चर्वकः =
चबानेवाला । चूषकः—चूषनेवाला । बोधकः—जतानेवाला ।
याचकः = मांगने वाला । ठग्यकः—खर्च करनेवाला ।
हारकः—चुरानेवाला । धारकः—धरनेवाला । नायकः =
लेचलनेवाला । मेहकः = सेवन करनेवाला । पाचकः =
पकानेवाला । रञ्जकः—रंगनेवाला । याजकः—यज्ञकरने
वाला । वापकः—बोनेवाला । आह्वयकः—बुलानेवाला ।

वायकः—खुननेवाला । दोहकः । दुहनेवाला । लेहकः—
चाटनेवाला । शायकः—सोनेवाला । अध्यापकः = पढ़ाने
वाला । वाचकः = बाचनेवाला । तोदकः—छेदनेवाला ।
रोधकः—रोकनेवाला । कारकः—करनेवाला । क्रायकः
= खरीदने वाला । विक्रायकः—बेचनेवाला ।

भाषा बनाओ ।

आशका न तत्र पाकशालायां सन्ति । आलोचाः
पश्यन्ति । पाठकाः पठन्ति । अर्चकी न पठिष्यतः ।
क्रीडका बालका नो पठन्ति । लम्बकान् ते न पश्यन्ति
पश्यन्ति च नायकान् याचकाय धनिको धनं ददाति ।
ठयायकधारकयोर्मध्ये कृतरः श्रेष्ठः । पाचकः पक्त्वा
गृहं गतः । अस्य ग्रामस्य नायकः कोऽस्ति । रज्जुकस्य रज्जु
नाय शाटाः कदा दत्ताः । याजका अद्य नागताः ॥

संस्कृत बनाओ ।

सोनेवाला सोता है और खोनेवाले जाते हैं । वा
चने वाले अखवार बांचते हैं । खरीदनेवाला खरीदकर
और बेचनेवाला बेचकर जाते हैं । छेदनेवाले और
रोकनेवाले कौन हैं ॥

त्रयोविंशः पाठः (२३)

कदर्यः—छोटा स्वामी । कपोलः—गाल । कासारः—
सरोवर, ताल । कृतज्ञता—उपकार । कृषीवलः = किसान ।

दुराचारः—बुराचाल चलन । सदाचारः—अच्छाचालच-
लन । निषण्णः—बैठाहुआ । प्रतिकृतिः—प्रतिमा । र-
क्षणम्—बधाव । भारतवर्षीयः—हिन्दुस्तानी । राजपुरुषः—
अहलकार । राजद्वारम्—कचहरी । वसुधा—भूमि । वि-
प्रियः—अपराध । विशुद्धम्—साफ़ । सन्देशः—खबर । पर्या-
कुलः—ठपाकुल । अन्तःपुरम्—रनवास । अभिषेकः—
पदपर नियत करना । अभ्युदयः—वृद्धि । अवद्यः—अ-
चम, नीच । अनवद्यः—श्रेष्ठ । आराधनम्—उपासना ।
आशीर्वादः—असीस, दुआ । अद्यप्रभृति—आजसे ले-
कर । आयुष्कामः—अधिक उम्र चाहनेवाला । उपायनम्
= भेंट । विक्रान्तः—बहादुर । अनुष्ठानम्—वेदविहित
कर्मकरना । उपकण्ठम्—पास । ह्रायनः—संवत् । सलि-
लम्—पानी । निर्विण्णः—उदासीन ॥

भाषा-बनाओ ॥

कदर्थं त्यक्त्वा भृत्यो गच्छति । कपोले किं भूतम् ।
अस्मिन् कासारे मरस्या निवसन्ति । भवतः कृतज्ञतां
ते मन्यन्ते । अस्य देशस्य कृषीवला दुःखिताः सन्ति ।
दुराचारेण मनुष्यः सुखं न लभते । सदाचारेण पुरुषस्य
ससारे महती प्रतिष्ठा भवति । त्रिविक्रमः स्वकीये कार्ये
भिन्नमोऽस्ति, स निरतिशयेन भवन्तं वाञ्छति । द्विष-
र्णाय भवते नमः । नीचदम् अनवद्यं कार्यम् ॥

संस्कृत-बनाओ ॥

यह किसकी प्रतिमा है, हिन्दुस्तानी हमारी रक्षा करेंगे । अइलकारों की यहां पर प्रतिष्ठा होती है । कचहरी में तुम्हारा क्या काम है । किस अपराध से उसकी भूमि तुमने लेली । इस तालाबका साफ पानी नहीं है । यहां की खबर वहां कौन लेजाता है । इस साल का तुम्हारा काम अच्छा नहीं है ।

भाषा-बनाओ ॥

अस्य कासारस्य विशुद्धं सलिलं नास्ति । अहं तत्र भवतः सन्देशं नो नेष्यामि । अन्नः पुरे जना इदानीं पर्याकुलाः सन्ति । अभ्युदयाय सर्वे मनुजाः प्रयतन्ते । अवद्यस्य नरस्य वयं दर्शनं कर्तुं न वाञ्छामः । अनवद्यानां सम्पर्केण दुराचाराणां नाशो भवति, सायं प्रातः परेशस्य आराधनं सकलैः पुरुषैः कर्तव्यम् ॥

संस्कृत-बनाओ ॥

अधिक सस्त्र चाहने वाला दुराचार को छोड़कर सदाचारका आश्रय ले । आज तुमने भेंटमें क्या दिया । समदूके किनारे पर बेचनेवाला क्या करेगा । बड़ादुर को सब जन तारीफ़ करते हैं । हम दोनों विद्यार्थी हैं ॥

चतुर्विंशः पाठः (२४)

सैनिकः—फौज का आदमी । उपवनम्—बाग़। जग-
दीशः—ईश्वर। संग्रामः—युद्ध, लड़ाई । भवितव्यता—
भाग्य, किस्मत। साहाय्यम्—सहाय। आसीनः—बैठा हुआ।
गुप्तचरः—दूत । आर्यावर्तः—भारतवर्ष, हिन्दुस्तान ।
प्रपन्नः = शरणगत। प्रायेण—अक्सर। कनिष्ठः—छोटा ।
ज्येष्ठः—बड़ा । सभाजः—सभा । उत्सवः—जलसा ।
खेदः—दुःख । स्वैदः—पसीना ॥

पाकः—पकाना, । त्यागः—छोड़ना । रागः—रंगना।
मीदः—खुशी। बोधः—ज्ञान । हासः—हँसना । ज्वाला—
अग्नि की लपट। भारः—बोझ । लाभः—फाइदा। ह्रादः—
हंगना। तापः = गर्मी। वासः—रहना। रोषः—गुस्सा। मेलः—
मिलना। लेपः—लीपना। सेचः—सींचना। रोधः—रुकावट॥

भाषा वनाओ ।

अस्मिन् उपवने सैनिकाः क्राम्यन्ति । संग्रामे ज-
गतो जगदीश्वरो रक्षां करिष्यति। भवितव्यता साहाय्यं
नो ददाति। भटाः संग्रामाय गमिष्यन्ति न वा?। आसी-
नस्य गुप्तचरस्य रोषः त्वया श्रुतः । आर्यावर्तं प्रायेण
प्रजा दुःखितास्ति। ज्येष्ठाय नराय कनिष्ठः प्रपन्नः।
बोधेन बोधो भवति नराणाम्। मेलेन लाभो भवतीति
तद्यमम् । धर्मस्य लाभाय यतनीयम् ॥

संस्कृत बनाओ ।

गुस्से से बहुत दुःख होगा । शरणागत के लिये शरण देना चाहिये । श्रेष्ठ पुत्रके पास रहना अच्छा होता है । ईश्वर हमारे सब काम देखता है ॥

॥ ओ३म् ॥

मित्राय पत्रम् ।

इन्द्र प्रस्थतः—

चैत्रशुक्ला पञ्चमी

मित्रवर्य्य ! नमस्तेऽस्तु

अद्य पञ्च घन्टा अभूवन् भवतः कुशल पत्रमागमत् तत् पठित्वा परमाऽऽनन्दोभूत्—इत्यमेव सर्वदा नूतनेन समाचारेणाऽहं भवता प्रबोधनीयः—इदानीं पर्य्यन्तं परीक्षायास्तित्थिरस्मान्निर्ण विज्ञाता यदा विज्ञास्यामस्तदाप्रबोधधिष्यान इति शम् ।

भवत् सखः ।

देहली से—

सत्यानन्दः

भाषार्थ—मित्रजी नमस्ते

आज पांचदिन हुये तब आप की कुशलता का पत्र आया था पढ़कर बहुत ही खुशो हुई इसीतरह हमेशा नवीन हाल से सुके सूचित करना चाहिये अभी तक इम्तिहान की तारीख बताने नहीं जानी जानने पर सूचित करदेंगे ॥

जनकाय पत्रम्

॥ ओ३म् ॥

मुरादाबादतः

कालगुणकृष्णा सप्तमी

श्रीयुक्तपरम माननीय—जनक!—नमस्करोमिभवन्तम्

भवदीयं पत्रमागमत् समाचारश्च विज्ञातः भवान्
जानति शीतकाले एव सम्पक् पठनं भवति परीक्षाया
श्च द्वौ मासौ शेषौ स्तः—मदीयानि च पाठ्य पुस्तका
नि सर्वाणीदानीं पर्यन्तं समाप्तितं न गतानि सन्ति—
इत्थं भूतायां दशायां ममाऽऽगमनं मे हानिपूर्वं भविष्य
तीति मे विचारः अग्रे यादृशी भवत आज्ञा भवतु तथैव
भविष्यतीत्यलम् ॥

भवदीयानुचरः—

मुरादाबाद से—

श्यामशरणः

भाषार्थः—श्रीयुत परम माननीय पिताजी! पूज्य

आपका पत्र आया हाल मालूम हुआ—

आप जानते हैं कि शीतकाल में ही अच्छे प्रकार
पढ़ना होता है और इन्तिहान के दोमहीने बाकी हैं
अभी तक मेरे कोर्स की किताबें पूरी नहीं हुईं ऐसी
हालत में मेरा जाना मेरे लिये नुकसान पहुंचानेवाला
होगा यह मेरा विचार है—आगे जैसी आपकी आज्ञा
ही वैसा ही होगा ॥

आवेदनपत्रम् ।

श्रीमान् ! मान्यवर !

प्रथमाध्यापक महाशयवर ! नमस्यानि भवन्तम्
अद्यमम पितामहस्य चित्तं वरं नो वरीवर्त्ति—एतदर्थमहं
वैद्यस्य सनीहं गच्छामि—आशासे मदीयां घण्टाद्वयस्या
त्रुपस्थितिं क्षमिष्यते—अष्टसुनादेषु नदत्सु सत्सु पाठ-
शालायां समुपस्थितो भविष्यामीति शम्—

पौष शुक्ला चतुर्दशी
विक्रमीसंवत् १९६२
सृष्टिसंवत् १९७२ ९४९००७

भवदीयः सेवकः
चन्द्रपीडः

भाषार्थः—श्रीमान् ! मान्यवर !

महाशय ! हेडमास्टरजी—नमस्ते ।

आज मेरे दादेकी तबियत अच्छी नहीं है इस वास्ते
मैं डाक्टर के पास जाता हूँ मैं सम्मेलन करता हूँ कि
मेरी दो घण्टे की गैरहाजिरी मुआफ की जावेगी—मैं
आठ बजे स्कूल में हाजिर हो जाऊंगा ।

पौषसुदि १४

आपका सेवक चन्द्रपीडः

